

Кельбя С. Г.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
деканеса юридичного факультету
Буковинського університету
<https://orcid.org/0000-0002-1817-8160>

ІДЕЯ ПРАВОВЛАДДЯ В СУДОВИХ СТАТУТАХ 1864 Р.

THE IDEA OF THE RULE OF LAW IN THE JUDICIAL STATUTES OF 1864

У статті розкривається ідея правовладдя в судових статутах 1864 р. Зазначається, що судові статути були запроваджені у результаті модернізаційних заходів з реформування судової системи, що мало на меті забезпечити якісно нові принципи функціонування судових установ. Судова реформа була покликана наслідувати кращі традиції західного правосуддя і таким чином запровадити нові демократичні суди. Наголошується, що вже станом на середину XIX століття потреба в модернізації системи судочинства була очевидною, оскільки питання відсутності в державі правосуддя набувало все більшого публічного обговорення. Критика імперської системи судочинства ставала дедалі помітнішою як серед учасників суспільно-політичних рухів, так і серед практиків. Поступово з'являлися реальні ідеї реформування суду на нових демократичних принципах. Стверджується, що з метою реформування судової системи було прийнято чотири закони: Заснування судових установлень, Статут цивільного судочинства, Статут кримінального судочинства, Статут про покарання, які накладаються мировими суддями. Судові статути 1864 року були створені на міцному фундаменті, а їхня загальна структура відповідала вимогам того часу. Наголошується, що у цивільних справах судові статути запровадили якісно нові доміанти цивільного судочинства, суттєво змінили діяльність судових установ та забезпечили нові підходи в питанні щодо доступу до правосуддя. Вони були закріплені у Статуті цивільного судочинства, який в цілому створив загальну модель змагального цивільного судочинства. Зауважується, що далеко не всі проголошені зміни були інституційно закріплені, і наприкінці XIX – на початку XX століття слідчий елемент у цивільному судочинстві значно посилювався. Це виявилось у збільшенні активності суду, зміцненні письмових основ ведення процесу, відході від принципу безпосередності у вивченні доказів. Зазначається, що у процесі розгляду кримінальних справ судові статути запровадили радикально новий кримінальний процес, заснований на принципах, відмінних від дореформеного періоду. Статут кримінального судочинства надав судам незалежність і самостійність, забезпечив широкі можливості учасникам процесу, зокрема стороні обвинувачення і стороні захисту, а обвинуваченого перетворив з об'єкта судового розгляду на активного суб'єкта процесу. При цьому суди отримали процесуальну незалежність, свободу діяти в межах закону та вільно оцінювати докази.

Ключові слова: правовладдя, правосуддя, суд, судова реформа, судові статути 1864 р.

The article reveals the specifics of the reflection of the idea of the rule of law in the judicial statutes of 1864. The judicial statutes were introduced as a result of modernization measures to reform the judicial system, which aimed to provide qualitatively new principles of functioning of judicial institutions. Judicial reform was intended to follow the best traditions of Western justice and thus introduce new democratic courts. It is emphasized that as of the middle of the nineteenth century, the need to modernize the judiciary was obvious, society began to publicly raise the issue of lack of justice in the state. The criticism of the imperial justice system has become more noticeable among participants in socio-political movements and among practitioners. The real ideas of court reform on new democratic principles gradually emerged. It is argued that in order to reform the judicial system, four laws were adopted: Establishment of judicial establishments, Statute of Civil Procedure, Statute of Criminal Procedure, Statute of Punishments imposed by peace judges. The judicial statutes of 1864 were created on a solid foundation, and their general structure meets the requirements of the time. It is emphasized that in civil cases, judicial statutes introduced qualitatively new dominants of civil proceedings, significantly changed the activities of judicial institutions and provided new approaches in the issue of access to justice. They were enshrined in the Statute of Civil Procedure, which generally created a general model of competitive civil proceedings. It is noted that not all of the proclaimed changes were institutionally fixed, and at the end of the XIX – early XX century the investigator element in civil proceedings increased significantly. This was manifested in the enhancement of the court's activity, strengthening the written foundations of the process, the departure from the principle of immediacy in the study of evidence. It is noted that in the process of criminal proceedings, judicial statutes introduced a radically new criminal process based on principles different from the pre-reform period. The statute of criminal proceedings gave the courts

independence and independence, provided great opportunities to the participants of the process, in particular the prosecution and the defense party, and transformed the accused from the object of trial into the active subject of the process. In doing so, the courts gained procedural independence, freedom to act within the law and freely evaluate the evidence.

Key words: *rule of law, justice, court, judicial reform, judicial statutes of 1864.*

Постановка проблеми. Станом на XIX століття українські землі, що входили до складу російської імперії, мали надзвичайно заплутану, неефективну та незавершену станову судову систему, сформовану ще у XVIII столітті. Окремі губернії мали цілий ряд судових та судово-адміністративних органів з нечітко визначеною юрисдикцією та складним, формальним судочинством. На околицях країни існували власні судові установи. Судові справи передавалися з однієї судової установи до іншої роками або десятиліттями без ухвалення остаточного рішення. Деякі з дореформених судових установ працювали надмірно повільно або занадто поспішно, а їхня діяльність часто характеризувалася адміністративною залежністю, упередженістю та корисливими інтересами. Така ситуація явно не відповідала вимогам часу. Влада дедалі більше усвідомлювала необхідність проведення судової реформи, яка була втілена в життя судовими статутами 1864 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Даній проблемі присвячували увагу багато відомих учених, серед яких: О. Биркович, Ю. Варушка, В. Кравчук, С. Крушинський, Ю. Левчук, С. Обрусна, В. Павелко, О. Петришин, Л. Прокопенко, Д. Слинько, О. Таваркіладзе, М. Цвік, О. Чудновський, О. Ярмиш, Д. Ясинок та інші. Віддаючи належне зробленому, слід констатувати, що в працях дослідників відображено окремі аспекти досліджуваної проблематики, що суттєво актуалізує її комплексне дослідження в умовах сьогодення.

Метою даної статті є дослідження ідеї правовладдя в судових статутах 1864 р.

Виклад основного матеріалу. Судова реформа 1864 року вважається однією з найбільших, найдемократичніших і найпослідовніших реформ. Вона була запроваджена прийняттям судових статутів від 20 листопада 1864 року, які зачіпали інтереси всіх класів і всіх верств суспільства, що входили на той час до складу російської імперії. Судові статuti складалися із чотирьох книг. Першу – Заснування судових установлень, можна позначити як закон про судоустрій. Друга та третя кни-

ги – Статут кримінального судочинства та Статут цивільного судочинства – два кодифіковані закони, два процесуальні кодекси. Четверта книга – Статут про покарання, що накладаються мировими суддями по суті являє собою певного роду кодекс, який підлягає застосуванню мировими суддями у зв'язку з розглядом мало-значних справ [6, с. 324]. Уперше в тогочасному законодавстві з'явився термін «судова влада». Ініціатори судової реформи закликали до створення незалежної судової влади, делегованої судовим органам і незалежної від адміністративної влади.

Однією з ключових змін, запроваджених реформою, було введення юрисдикції мирових суддів. Більшість кримінальних і цивільних справ у повсякденному житті були передані під юрисдикцію мирових суддів. Ініціатори судової реформи покладали на мировий суд історичну місію залучення селянства до громадянського життя на засадах рівності всіх перед законом. Він належав до системи мирових судів континентальної (французької) моделі [8, с. 38]. Мирова юстиція відокремлювалася від загальних судів, що було вкрай незвично для тогочасного досвіду судового будівництва. Це підкреслювалося окремим правовим регулюванням діяльності мирових суддів та загальних судів.

Судочинство в мирових судах регулювалося главою «Порядок провадження у мирових судових установах», відповідно до Статуту кримінального судочинства і Статуту цивільного судочинства. При накладенні стягнень мирові судді посилалися на Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. Система мирового судочинства ґрунтувалася на принципах виборності, всестановості та незалежності. Впродовж періоду, на який був обраний мировий суддя, він користувався правом незмінності. Ця система передбачала два рівні судів: дільничних мирових суддів та повітових з'їздів мирових суддів. Перший рівень оголошувався одноосібним судом, другий – колегіальним [2, с. 15].

Недоторканність і незалежність суддів гарантувалися особливою процедурою притяг-

нення їх до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарних проступків. Вона була визначена так само, як і для членів окружних судів. Дисциплінарне провадження передбачалося для членів окружних судів – з власної ініціативи або за поданням міністра юстиції – слідство проводили судові палати. Процедура розгляду справи здійснювалася у закритому режимі, а обвинувачений суддя мав право найняти адвоката. Існувало також право оскаржити дисциплінарне рішення до Сенату протягом одного тижня. Якщо суддю тричі притягували до дисциплінарної відповідальності протягом року, він міг бути за рішенням касаційних департаментів Сенату притягнутий до кримінальної відповідальності.

У загальній судовій системі судом першої інстанції був окружний суд. Функції таких судів регулювалися Заснуванням судових установлень у розділі «Порядок формування штатів та вимоги до суддів», правовий статус чиновників окружних судів було визначено у розділі «Про визначення, звільнення та переміщення посадових осіб судового відомства», права та переваги суддів були передбачені статтями 235–248 Заснування судових установлень, питання їх дисциплінарної відповідальності, процедура притягнення до відповідальності унормовані статтями 261–296 Заснування судових установлень.

Процесуальні засади діяльності та юрисдикція місцевих судів були визначені у Статуті кримінального судочинства та Статуті цивільного судочинства. Юрисдикція місцевих судів поширювалася на кілька повітів, межі яких не збігалися з адміністративними межами повіту, що було важливою гарантією незалежності судів. Межі юрисдикції визначалися відповідно до чисельності населення та кількості справ у даній місцевості. Ініціатори судової реформи керувалися тим, що в кожному повіті не вистачало кваліфікованих юристів у необхідній кількості, що і мотивувало таку судово-регіональну структуру. Перевагою такої судової структури було те, що суди були незалежними від адміністративних органів. Така структура унеможливлювала вплив на діяльність суду з боку керівників повітів або інших осіб, які займають високе становище в регіоні. Що стосується суддів другої інстанції, то вони

були вільні від тиску з боку місцевої бюрократії [9, с. 21].

Окружний суд поділявся на кримінальний та цивільний відділи. Голова суду іноді очолював одне з відділень. Ротація членів колегії (з кримінальної палати до цивільної і навпаки) використовувалася для запобігання надмірній спеціалізації суддів, підтримання балансу у складі колегій та забезпечення постійного вдосконалення і набуття суддями відповідного досвіду. Однак на практиці така ротація виявилася складною. Навантаження на суддів було значним, і вони часто не могли з однаковою ретельністю та увагою стежити за законодавством і судовою практикою як у цивільній, так і в кримінальній сферах. Це ускладнювало їхню однакову кваліфікацію в цих сферах, і на практиці вони лише поглиблювали свої знання в одному або іншому напрямку. У випадках, коли не вистачало суддів, до розгляду справи міг залучатися судовий слідчий цього окружного суду (за винятком випадку, коли саме він розслідував цю кримінальну справу) або один із почесних суддів [3, с. 326].

Окружні суди були організовані як колегіальні органи і складалися з голови, заступника голови та членів, які мали рівні права. Крім того, кількість членів місцевих судів не була однаковою і варіювалася залежно від середньої кількості справ, що розглядалися. Усі судді місцевих судів, відомі як «коронні судді», призначалися імператором. Це підтверджувало кадрову прерогативу верховної влади в абсолютній монархії. При цьому коронні судді користувалися незмінними правами. Хоча це і суперечило ідеї абсолютизму, але повністю відповідало принципу незалежності суддів, який утвердився в тогочасній правовій державі. На суддів покладалася низка обов'язків, з-поміж яких – здійснення правосуддя відповідно до закону та дотримання правил судочинства. Судді були зобов'язані підтримувати авторитет судової влади своїми діями як у сфері службових відносин, так і поза нею [4, с. 12–13].

Другою інстанцією була судова палата, яка вважалася структурно вищою за місцеві суди і створювалася по одній на судовий округ. Юрисдикція кожного суду включала кілька губерній або областей та, відповідно, ряд окружних судів [9, с. 21]. Організаційні

засади функціонування судових палат було регламентовано Заснуванням судових установлень. Порядок і вимоги до комплектування судів суддями та статус працівників апарату судів регулювалися главою 6 «Про визначення, звільнення та переміщення посадових осіб судового відомства»; права суддів регулювалися главою 7; підстави і порядок притягнення суддів до відповідальності та стягнення регулювалися статтями 261-296 Заснування судових установлень. Судова палата, як перша інстанція, спочатку мала розглядати лише категорії кримінальних справ про державні та посадові злочини [5, с. 444]. Що стосується положень про цивільну юрисдикцію судової палати, то слід відзначити, що вона була дуже вузькою і охоплювала лише позови про відшкодування шкоди, заподіяної недбалістю, необачністю або зволіканням з боку посадових осіб адміністративних органів.

Судова палата поділялася на цивільний та кримінальний відділи. Кожна палата складалася з голови та певної кількості суддів, які називалися членами палати і визначалися кожним штатом. Члени цивільної палати могли бути призначені до кримінальної палати і навпаки, але це робилося лише у випадках крайньої необхідності. Якщо в палаті не вистачало відповідної кількості фахівців, голова міг запросити членів місцевих судів, за винятком суддів, які брали участь у місцевих судах у вирішенні справ, що підлягали розгляду в палаті. У деяких великих палатах кількість членів департаменту наближалася до десяти. Усі члени судової палати призначалися імператором, а судді користувалися правом недоторканності [8, с. 39].

Члени Судової палати призначалися з числа осіб, які прослужили не менше трьох років у ранзі судді або прокурора місцевого суду. Старші голови палати призначалися імператором за поданням міністра юстиції з числа осіб, які не менше трьох років працювали прокурором або членом судової палати, головою або віце-головою окружного суду. Під егідою судової палати було організовано і діяло багато інших юридичних органів і посадових осіб. Кожна судова палата мала у своєму складі одного прокурора та кількох його колег, а також судових слідчих для особливо важливих справ [3, с. 326]. Кожна судова палата

мала канцелярію з секретарем та помічниками. У залах судових засідань працювали кандидати на суддівські посади. При кожній судовій палаті також створювалися Ради присяжних повірених (адвокати). У кожній судовій палаті були також судові пристави, присяжні фотографі, судові розсильні, присяжні перекладачі тощо.

Маємо підстави стверджувати, що судові палати стали офіційним апеляційним судом для рішень окружних судів, які не розглядалися судом присяжних. Вони були апеляційною інстанцією у всіх кримінальних і цивільних справах, а також судом першої інстанції у справах про державні та посадові злочини, скоєні державними службовцями під час виконання ними своїх обов'язків. Попереднє слідство провадилося одним із членів судової палати. Для розгляду справ залучалися станові представники в особі губерньського очільника дворянства тієї губернії, де було створено судову палату, одного із повітових начальників дворянства, одного із міських голів, представника волосної старшини тощо [5, с. 444]. На практиці це було значним відступом від принципу незалежності суддів, проголошеного судовою реформою.

Судова реформа детально регламентувала повноваження касаційного департаменту Сенату. Закон передбачав створення в Сенаті двох судових департаментів: кримінальних і цивільних справ [8, с. 40]. Фактично касаційним департаментам належали всі права, надані Сенату законом. Касаційне оскарження судових рішень було новим для тогочасної судової системи і остаточно з'явилося в рамках судової реформи 1864 року [11, с. 87]. Як вища апеляційна інстанція, Сенат мав наглядати за дотриманням точної дії закону та його однаковим застосуванням усіма судовими органами імперії, не вирішуючи справи по суті. Судді Сенату переглядали кримінальні та цивільні судові рішення. Якщо вирок скасовувався, справа розглядалася повторно в тому ж або іншому суді. Суд, якому доручався новий розгляд, повинен був врахувати офіційний висновок Касаційного департаменту Сенату.

Судова реформа мала значний вплив і на прокуратуру. Після реформи вона була реорганізована за французьким зразком і набула суто судового характеру, вперше отримавши функції обвинувача у кримінальному процесі

[10, с. 24]. Основні функції, форми та порядок діяльності органів прокуратури переважно врегульовані у процесуальному законодавстві, зокрема Статуті кримінального судочинства та Статуті цивільного судочинства. Окремі положення містяться також і в Заснуванні судових установлень.

Законодавством вперше передбачено правову оцінку та закріплення підстав для здійснення прокурорської діяльності. Особи прокурорського нагляду повинні діяти виключно на підставі переконань та чинного законодавства. Особи прокурорського нагляду безпосередньо підпорядковувалися Міністру юстиції з усіх питань, що стосувалися їх обов'язків, а також у більшості процесуальних питань.

Прокуратура була організована за принципом приєднання до судів, але в той же час відокремлена від них. Прокуратура складалася з сенатської обер-прокуратури та місцевого прокурорського нагляду, куди входила прокуратура судових палат та прокуратура окружних судів. Зазначені типи прокуратури були повністю незалежними одна від одної і об'єднувалися лише під особливим наглядом міністра юстиції як генерал-прокурора [10, с. 25–26].

Прокурори призначалися імператором за поданням міністра юстиції. На відміну від суддів, вони не мали строку повноважень і не могли бути ні переведені, ні звільнені без його згоди, тому вони значною мірою залежали від голови відомства, який також був Міністром юстиції та Генеральним прокурором. Закон встановлював дуже суворі вимоги до кандидатів на посаду прокурора, включаючи, в першу чергу, наявність вищої юридичної освіти.

Судовою реформою закладалися підвалини для функціонування інституту адвокатури, відомого тоді як стан присяжних повірених. Прикметно, що при його створенні творці статутів спиралися на австрійський та німецький досвід організації адвокатури. З точки зору внутрішньої автономії та дисциплінарних процедур, організаційна структура адвокатури нагадувала французьку модель [7, с. 18].

Судові статuti проголосили адвокатуру незалежною та автономною корпорацією і визначили ряд ключових принципів її організації. Вони включали поєднання юридичного та судового представництва, відносну свободу

професії, відсутність зв'язку з магістратурою, частково класову організацію та дисциплінарну підпорядкованість судам, а також визначення винагороди за домовленістю. Присяжні повірені могли повністю замінювати позивачів і відповідачів, представляти їх у цивільному процесі, захищати їхні інтереси, а також захищати їхні інтереси в процесі. Виконуючи роль фактичного захисника, адвокат був юридичним помічником довірителя і здійснював своєрідну юридичну опіку [7, с. 18].

Участь захисту в судовому процесі усувала ризик однобічного та неповного дослідження доказів вини чи невинуватості. Це сприяло встановленню фактичної істини у справі, реалізації принципу змагальності та реалізації права обвинуваченого на кваліфіковану правову допомогу в захисті своїх процесуальних прав і відстоюванні своєї невинуватості. Дійсно, участь адвокатів у захисті у кримінальних справах була необхідна не тільки в інтересах обвинуваченого, тобто приватних осіб, але й в інтересах правосуддя, тобто публічно-правових інтересів.

Закон передбачав, що сторона захисту повинна мати такі ж умови, як і сторона обвинувачення [3, с. 327]. Однак на практиці захист був поставлений у менш рівне становище в суді через неможливість захисту в участі у досудовому розслідуванні та передачі справи до суду, а також через неможливість проводити власні слідчі дії та збирати докази. Крім того, на практиці суд надавав стороні обвинувачення більшої уваги у викладі власної позиції по справі. Наданим ними доказам надавався найвищий пріоритет. На це ганебне явище досить влучно вказували як теоретики, так і практики тогочасної судової системи. Часто у своїх промовах адвокати порушували загальнодержавні питання, викривали свавілля влади і доводили, що держава своїм беззаконням сама часто провокує революційні дії. Державна влада вважала такі дії небезпечними і такими, що підривають основи диктатури [1, с. 166].

Грунтуючись на принципах незалежності та професіоналізму, а також враховуючи свою автономію, діяльність присяжних адвокатів поєднувала функції судового представництва та судового захисту з незалежністю у висловленні своїх правових позицій. Однак на практи-

ці інститут зіткнувся з негативним ставленням влади до своїх функцій, особливо в політичній сфері. Одночасно адвокатура, як самоврядна корпорація, у пореформений період розробила власні етичні та професійні стандарти з метою забезпечення своєї моральної єдності.

Судові статuti також передбачали наявність двох категорій судових приставів – судових приставів при мирових судах і судових приставів при загальних судах, але цей поділ був умовним. Законодавство не визначало жодних принципових відмінностей у правовому статусі чи організації їх роботи. Пристави не утворювали системи, не було їх об'єднання в одну організаційну структуру. Закон не дозволяв координувати дії судових приставів різних судів. Не існувало спеціального департаменту судових приставів з координуючим центром, не було поділу на підпорядковані підрозділи, не було єдиної процедури призначення судових приставів та нормативно-правової бази для їх діяльності.

Судові пристави відповідали за широке коло питань. До них належало безпосереднє виконання судових рішень, участь у провадженнях, забезпечення позовів та допомога в судовому адмініструванні. Термін позовної давності становив 10 років, або три роки у випадку заочного судового рішення. Способи виконання включали передачу майна особі, на користь якої воно було присуджено, накладення арешту на рухоме і нерухоме майно боржника, виконання кредитором за рахунок боржника будь-якої дії або роботи, які не зроблено ним у призначений судом термін.

14 квітня 1866 р. було видано Положення про нотаріальну частину, якою засновувались нотаріальні інстанції: нижча – в особі нотаріусів, які називалися на практиці молодшими, і вища – в особі старших нотаріусів. Передбачалось також, що нотаріальні контори знаходилися під безпосереднім контролем і наглядом судових інституцій [1, с. 166]. Нотаріуси пере-

бували під юрисдикцією окружного суду, в якому вони знаходилися, і працювали виключно в межах своєї юрисдикції. Кількість нотаріусів визначалася Міністерством юстиції за погодженням з Міністерством внутрішніх справ і Міністерством фінансів відповідно до чисельності населення кожного міста чи повіту. Щоб стати нотаріусом, потрібно було скласти іспит у місцевому суді перед комісією, до складу якої входили голова місцевого суду, прокурор і старший нотаріус. Комісія перевіряла ступінь знання законодавства і робила висновок про форму нотаріальної процедури та вміння вчиняти нотаріальні дії. Враховуючи близькість нотаріату до судової влади, теоретики пропонували, щоб нотаріуси мали щонайменше дворічну практику при суддях, але це не було реалізовано.

Висновки. Судові статuti 1864 року мали на меті наслідувати кращі традиції західного правосуддя і таким чином модернізувати систему судочинства в державі. Запроваджені демократичні принципи сприяли доступу до правосуддя в незалежних і безсторонніх судах, що є важливим елементом правовладдя у сучасних умовах. Було проголошено відокремлення судової влади від законодавчої, виконавчої та адміністративної, принцип рівності перед законом, незмінність і незалежність суддів, усне судочинство, відкритість судових засідань, змагальність сторін та презумпцію невинуватості. Низка заходів з модернізації також включала запровадження судів усіх рівнів та суду присяжних, створення Ради адвокатів, реорганізацію прокуратури, створення мирової юстиції та системи судових слідчих, незалежних від міліції. Позивачі та відповідачі були рівними учасниками судового процесу з комплексом незалежних прав, які мали поважатися судами. Судове законодавство ґрунтувалося на концепції правосуб'єктності, яка сформувала якісно новий погляд на роль особистості в судовому процесі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Биркович О. І. Особливості впровадження судової реформи 1864 р. на Наддніпрянщині. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 4 (32), vol. 1. Рр. 163–168.
2. Кравчук В. М. Конституційно-правові основи статусу суддів за судовою реформою 1864 року. *Право і суспільство*. 2016. №. 5. С. 14–19.
3. Крушинський С. А. Поняття доказів у кримінальних справах за Статутом кримінального судочинства 1864 року. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3(39). С. 324–329.

4. Обрусна С. Ю. Правовий статус мирових суддів за судовою реформою 1864 року. *Право і суспільство*. 2011. № 6. С. 9–14.
5. Павелко В. О. Судова система на українських землях в складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; МОНмолодьспорт України; НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 46. С. 439–446.
6. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х.: Право. 2008. 728 с.
7. Прокопенко Л., Варушка Ю. Становлення та розвиток адвокатури в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Аспекти публічного управління*. 2022. Т. 10. № 2. С. 16–22.
8. Слинько Д. В. Особливості розвитку процесуального права на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 37–42.
9. Таваркіладзе О. М. Створення Одеської судової палати, як основний елемент судової реформи 1864 року в Російській імперії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 3. С. 20–24.
10. Чудновський О.В. Судова реформа 1864 р. та прокуратура на українських землях у складі Російської імперії. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 5. Т. 1. С. 22–27.
11. Ясинок Д. Принцип справедливості як природна складова частина цивільного процесу: історико-правовий аспект. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 3(25). С. 85–88.